

РОЗДІЛ 4

ФЕНОМЕН ПЕРВІСНОЇ РЕЛІГІЇ

Проблема феномену первісної релігії протягом століть викликає зацікавленість як теологів, так і вчених багатьох поколінь. Головні питання, які постають перед дослідниками, можна сформулювати наступним чином: «Яка релігія була найпершою?» і «В кого і як вірили перші люди на Землі?». На ці запитання існує дуже багато різних відповідей, які часто суперечать одна одній. Теологи практично одноставно первісною релігією називають прамонотеїзм (первинну віру в єдиного Бога), вважаючи, що після гріхопадіння розум людини затьмарився і вона почала поклонятись силам природи та різного роду вигаданим богам. Зауважимо, що така точка зору може бути лише сприйнята на віру, але не може бути доведена науково, бо ж для віри в єдиного, абстрактного бога потрібно мати високий рівень розвитку розумового мислення. Зі свого боку, вчені різних шкіл та напрямків створили численну кількість гіпотез і теорій походження первісних релігійних вірувань, кожна з яких, маючи як сильні, так і слабкі сторони, теж має право на своє існування.

Проблема вивчення первісної релігії ускладнюється ще й тим, що на сьогодні наука не оперує достовірними, обґрунтованими фактами про те, якою була первісна релігія. Очевидним є те, що первісна релігія виникла з появою людини. Адже не зафіксовано як в сучасності, так і в історичному минулому жодного народу, навіть найвідсталішого племені, ізольованого від зовнішніх культурних впливів, серед представників якого були б відсутніми релігійні вірування.

Найбільш поширеним в українському релігієзнавстві є узагальнюючий підхід до еволюції релігійних вірувань від елементарних, найпростіших форм релігії в бік поступового ускладнення, з частковим збереженням залишків первісних релігійних вірувань в більш пізніх, розвинених релігіях. Відтак, первісна релігія постає явищем стадіальним, першою сходинкою в подальшому розвитку релігійних вірувань. Тому в рамках релігійного еволюціонізму актуальним вважаємо розглядати первісну релігію відносно більш пізніх вірувань. Наприклад, давні язичницькі вірування, пов'язані, як правило, з вірою в існування багатьох богів (політеїзм) виступають первинними по відношенню до світових релігій. В свою чергу, серед комплексу різноманітних давніх язичницьких вірувань існують форми релігії, які виникли раніше від інших. Їх в науці прийнято називати ранніми або первісними формами релігійних вірувань.

Наперед зазначимо, що поділ на форми такого цілісного феномену як первісна релігія є досить умовним, адже релігія в первісному суспільстві була осердям всіх сфер життєдіяльності родоплем'яних спільнот. Однак з метою впорядкування та систематизації різноманітних виявів первісних

релігійних вірувань в українському релігієзнавстві прийнято виокремлювати *форми первісних релігійних вірувань*, які розглядаються в межах певної класифікаційної схеми. Так, український релігієзнавець Б.Лобовик всі форми первісних релігійних вірувань відносить до певного типу, який іменує як «чуттєво-надчуттєві» вірування. Вчений наголошує на тому, що найважливішою підставою для розуміння «чуттєво-надчуттєвого» є уявлення про нього як внутрішню властивість природного, як тілесне, але наділене таємничим життям, а тому здатне впливати на людей і навколишні явища [Лобовик Б. Вірування давніх українців та їхніх прашурів. – К., 1996. - С. 7].

Слід зазначити, що у вітчизняному релігієзнавстві усталеною є класифікація, в основі якої лежить критерій ступені розвитку етнічної спільноти та рівня відображення етноконсолідації. Згідно такої класифікаційної схеми, первісні релігійні вірування слід віднести до родоплем'яних культур. Так, український релігієзнавець А.Колодний висвітлює еволюцію первісних релігійних вірувань на основі наступних етапів їх розвитку: 1) аніматизм, як світоглядне підґрунтя релігійних вірувань; 2) фетишизм – наділення деяких предметів «чуттєво-надчуттєвими» якостями; 3) анімізм – вірування в існування в тілі людини двійника-душі, що надає можливість появі подальшого різноманіття релігійних вірувань: тотемізму, магії і т.д. [Колодний А. Основи релігієзнавства. Курс лекцій. – Дрогобич, 2006. - С. 28 – 29].

Існує також морфологічна класифікація, яка розглядає первісну релігію в історико-стадіальному розвитку в напрямку ускладнення її від найпростіших форм. Найбільш повна морфологічна класифікація представлена в працях С.Токарева [Токарев С.А. Ранние формы религии. – М., 1990], який взагалі відкидає доцільність застосування при вивченні феномену первісної релігії загальноприйнятих термінів, зокрема таких, як **фетишизм, анімізм та магія**. Репрезентуючи морфологічну класифікацію, початкові форми релігійних вірувань С.Токарев розглядає в динаміці історичного процесу крізь призму взаємодії вірувань й обрядів, що відображають певний тип суспільних відносин або певний вид людської діяльності, виділяючи наступні: 1) тотемізм; 2) поховальний культ; 3) знахарство; 4) еротичні обряди; 5) шкодоносні обряди 6) ініціації; 7) промисловий культ, 8) матріархальний культ святинь та покровителів; 9) патріархальний сімейно-родовий культ предків; 10) шаманізм, 11) нагуалізм; 12) культ таємних союзів; 13) культ вождів; 14) культ плем'яного бога; 15) аграрні культури.

Звичайно існують також інші підходи до класифікації форм вияву первісних релігійних вірувань, проте ми зупинимось на висвітленні основних, які є невід'ємними компонентами феномену первісної релігії. Першою формою, яку ми розглянемо, був фетишизм.

Фетишизм – (від португ. *fetico* – зачарована річ, або від франц. *fetich* – талисман, амулет) – це форма первісних релігійних вірувань,

зміст якої полягає у вшануванні матеріальних предметів – *фетишів*, яким приписуються «чуттєво-надчуттєві», надприродні властивості та пов'язана з цим здатність охороняти людину, шкодити її ворогам, викликати бажані явища або припиняти шкідливі. Різновиди фетишів були різноманітними: каміння, шматки дерева, кістки, панцирі черепах, пір'я птахів, частини тіла тварини, різьблені зображення (ідоли). Вибір фетиша міг бути випадковим або визначатися окремою особою, яка займала провідне становище в релігійно-культовій діяльності первісного колективу (жрецем, чаклуном, знахарем чи шаманом).

З вшануванням фетишів (стовпів, каменів, амулетів та ін.) у народів Західної Африки вперше познайомилися португальські моряки в XV ст. Сам термін «фетиш» був введений голландським мандрівником В. Босманом на початку XVIII ст. Перше ґрунтовне дослідження фетишизму здійснив французький вчений Шарль де Бросс в праці «Про фетишизм» [Шарль де Бросс. О фетишизме. – М., 1973], порівнюючи західно-африканський фетишизм з аналогічним феноменом в релігіях давніх єгиптян, греків, римлян.

В процесі вшанування фетишів первісні люди переносили на предмети або явища природи, а чи ж на витвори своїх рук, свої власні страхи, тривоги, бажання, надії, сподівання, очікування, включаючи й свій творчий потенціал. Все це призводило до сакралізації певних матеріальних предметів та в уявному наділенні їх надприродними властивостями. Така форма первісних релігійних вірувань була безпосередньо пов'язана з найважливішими життєвими інтересами людини традиційного суспільства та була однією з найархаїчніших у своїх витоках.

Феномен фетишизму свідчить про те, що первісній людині було притаманне знаходити в навколишньому світі вияви сакрального, заряджені надприродною силою чи то релігійною енергетикою, яка в сприйнятті релігійної свідомості спрямовувалась в навколишній простір. Елементи фетишизму, виникаючи в процесі формування людської свідомості і здійснивши процес входження в систему первісних релігійних вірувань, супроводжують релігію протягом всього її буття – від первісності до сучасності, продовжуючи залишатись її універсальною властивістю. Зокрема, вони виявляються в сучасних віруваннях в чудодійну силу різноманітних амулетів, талісманів, ладанок, хрестиків тощо.

Наступною формою первісних релігійних вірувань, яку ми розглянемо, був **тотемізм** – (з *анголкінської мови північн. індіанськ. плем. оджибве (чиппева) «от-отем» - його рід*) – це форма найдавніших вірувань, пов'язаних з уявленнями про надприродні, кровні зв'язки між людськими групами і тваринним чи рослинним світом, рідше – явищами природи та неживими предметами. В ролі тотему, що виявлявся сакралізованим у свідомості первісної людини виступали передусім тварини, рідше – рослини, які уособлювали рід чи людську групу (плем'я,

фратрію), а також ті природні об'єкти, що привертали увагу певними важливими рисами (напр., орли – гостротою зору, ведмеді – силою і т.д.). Тотем, як спільний родич, в уявленнях первісної людини був покровителем та подателем життєвих благ, нібито мав піклуватись про людей того чи іншого тотемного клану як про своїх родичів. Таким чином, в основі тотемізму лежить перенесення кровноспоріднених зв'язків і відносин між людьми на навколишній світ, найчастіше – на тварин.

Вперше термін було використано Дж. Лонгом у 1791 р. Проте про тотемізм, як явище духовної культури і соціальної організації, писав ще в XVI ст. іспанець Гарсиласо де ла Вега, зазначаючи, що жителі Перу називали себе іменами тварин і виводили від них своє походження. Пізніше те ж саме явище, під іншими назвами, було виявлене в Австралії. Поступово виявилось очевидним, що тотемізм був притаманний практично для всіх архаїчних суспільств всіх континентів.

В родоплем'яних суспільствах тотем – це той, що супроводжує усе життя, підкреслюючи індивідуальність та унікальність, спочатку переноситься на плем'яну групу, більш дрібні соціальні утворення – рід, сім'я. Відтак, спостерігається еволюція власної ідентифікації від колективу до особистості, в основі якої лежить прагнення до самореалізації.

Тотеми далеко не завжди були покликані відрізнити один рід від іншого, бо ж роди однієї половини племені можуть мати загальний тотем. Локальний тотемізм, в якому приналежність до тотемічної групи визначається не за спорідненістю, а за місцевістю, найбільш ймовірно слід віднести до однієї з найдавніших форм тотемізму, що ідентифікує первісну соціальну спільність з її територією. Адже територіальність та її сакралізація є однією з визначальних рис первісного суспільства. В основі тотемістичної системи було покладене прагнення окремих племен, які займаються переважно мисливством та збиральництвом, закріпити за собою право на певні території, міфологічно санкціонувавши право на них.

Крім того, феномен тотемізму поєднує в собі і релігійно-міфологічне осмислення кровноспоріднених та інших соціальних зв'язків, і ритуально-ідеологічне затвердження єдності суспільства та природи, і систематизацію явищ навколишнього світу і самого суспільства, поєднуючи останні надприродними зв'язками. До того ж, тотемістичні уявлення пронизували весь світогляд і поведінку архаїчного суспільства. Уявлення про походження тотемістичних груп від тих або інших видів тварин, точніше від предків подвійної антропо-зооморфної природи, були притаманними також для тотемістичної міфології.

Отже, тотемізм в широкому розумінні постає не лише як форма первісних релігійних вірувань, а як цілий комплекс релігійного усвідомлення соціальних відносин, єдності общини як провідної і стійкої форми соціальних зв'язків, одного з найважливіших інститутів, що організують суспільну та індивідуальну поведінку в природному і соціальному середовищі. Тотемізм, як форм первісної релігії, став базисом

для формування та подальшого утвердження в більш пізніх релігіях культу предків.

Варто додати, що існували вірування і культу, які, власне, не є тотемістичними, але за своїм характером і, можливо, походженням приєднуються до тотемізму. Найбільш спорідненим з тотемізмом стало таке релігійне явище як зоолатрія або анімалізм.

Зоолатрія, анімалізм (від грецьк. *zoon* – тварина, *latreia* – поклоніння) – являє собою сукупність вірувань та обрядів, пов'язаних з релігійним вшануванням тварин. Її витоки сягають глибокої давнини, коли первісні мисливці, здійснюючи магичні обряди, сподівались з їхньою допомогою досягти успіху та захистити себе від хижаків. При цьому хижаки, викликаючи у первісних мисливців амбівалентне почуття страху та благоговіння перед окремими якостями тварин (зокрема, сила, швидкість), часто ставали об'єктом сакралізації, перетворюючись на предмет поклоніння. Однак не слід ототожнювати зоолатрію з тотемізмом, оскільки для даної форми поклоніння не були притаманними уявлення про сакральні кровно-родові зв'язки з об'єктом релігійного вшанування. Найбільш відомі приклади зоолатрії в середовищі первісних суспільств були вшанування ведмедя в Північній Азії та Північній Америці, ягуара в Південній Америці, леопарда та крокодила в Африці тощо.

Ще однією досить поширеною формою релігійних вірувань в первісному суспільстві була **магія** – (від. грецьк. *mageia* – чаклунство), яка в своєму найбільш загальному значенні відображає обрядові дії, пов'язані з вірою в надприродну здатність людини, яка їх виконує впливати на людей, тварин, певні матеріальні предмети чи явища природи. Магія являє собою перевернутий практично-духовний спосіб оволодіння світом, сутність якого полягає у маніпуляції тими чи іншими надприродними силами з метою вирішення певних практичних завдань (досягнення успішних результатів під час полювання лікування хворого, боротьби з ворогами, у коханні, викликанні чи припиненні дощу тощо). Свій зовнішній вияв магія має у формі ритуальних заклинань, жестів, звуків, жертвопринесень, заборон тощо. Вона виникла в умовах первісного суспільства та збереглася в трансформованому вигляді як елемент обрядів всіх сучасних релігій. За своїм змістовим наповненням поняття магії досить широке, тому доречним вважаємо розглядати сутнісні характеристики та особливості магії крізь призму різноманітних класифікаційних схем в залежності від покладених в основу класифікації певних критеріїв. Так, в залежності від *способу впливу на об'єкт* магія поділяється на: контактну, символічну та вербальну. За *загальним способом дії* (запропонував Є.Кагаров) розрізняють дві групи магії: протрепичну (агресивну) та профілактичну (захисну). В функціональному відношенні можна виділити мисливську, лікувальну, лиходійну, любовну і т.п. Відзначимо, що дещо пізніше, з часів середньовіччя поширився поділ на чорну (за допомогою негативних сил) та білу (за допомогою позитивних сил) магії. На сьогодні «кольоровий

спектр» магії розширився, з'явилися наступні: сіра (синтез чорної та білої), зелена (в основному лікувальної спрямованості), червона (сексуальна), жовта (магія влади), фіолетова (магія гадання та передбачення майбутніх подій) і т.д. Відмітимо, що принцип класифікації магії «за кольоровим спектром» не є науковим, але має місце в сучасній окультній популярній літературі і являє собою результат творчості сучасних популяризаторів окультних вчень, а відтак, ніякого відношення до виявів магії в первісному суспільстві не може мати. Тому поняття «магії» в контексті висвітлення феномену первісної релігії необхідно дещо звузити, означивши його як первісна магія.

Під **первісною магією** слід розуміти одну з ранніх форм релігійних вірувань, яка виникла в родоплем'яному суспільстві, мала вияв у обрядових діях з метою впливу надприродним способом на навколишній світ. За своєю сутністю вона являє спробу архаїчної людини (суб'єкта первісної магії) нав'язати свою волю явищам природи та іншим людям (об'єктам первісної магії), через посередництво природно-надприродних засобів. Магічні обряди, заклинання та уявлення як складові первісної магії виявились в свідомості людини надзвичайно стійкими та увійшли до обрядово-культової спадщини багатьох народів світу, інакше кажучи, елементи первісної магії продовжують існувати до сьогодні.

В основі первісної магії лежить принцип причинності, притаманний свідомості архаїчної людини, сформульований Л.Я. Штернбергом [Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. – Л., 1936]: *post hoc – ergo propter hoc*, тобто «після цього – отже, внаслідок цього», згідно з яким будь-яка випадкова річ, жива істота або явище, раптом опинившись серед певних обставин, відноситься до причинного ряду тих чи інших заходів або подій, результатів життєдіяльності, які мають безпосереднє, позитивне або негативне значення для людини. Відтак, в первісній магії причини явищ природного порядку переносилась у сферу надприродного. Зокрема, невдача у полюванні пояснювалась тим, що люди нібито порушили або не правильно виконали послідовність тих чи інших магічних обрядових дій.

Розглядаючи магічні обряди, як вияв спроби нав'язати власну волю природі або іншим людям, необхідно враховувати, що магічні ритуали могли мати як індивідуальний, так і колективний характер, а відтак, слугувати як окремій людині, так і певній групі людей. На практичному рівні первісна магія продовжувала, щоправда в іншій, надприродній формі, вплив людини на природу за допомогою знарядь праці, та на інших людей – за допомогою зброї. Це здійснювалось через посередництво магічних засобів, якими найчастіше виступали певні матеріальні об'єкти, що наділялись магічними властивостями (різноманітні амулети, талісмани тощо). Крім того, до магічних засобів могли належати слова, заклинання, бо в системі уявлень, притаманних для первісної свідомості, кожне слово було потенційно заряджене дією. Водночас, здійснення магічних дій

пов'язувалось також з внутрішньою, майже інстинктивною впевненістю людини в своїй духовній могутності.

З точки зору емоційно-вольової сфери, очікувань представників архаїчних суспільств, первісна магія детермінується як свого роду здатність приймати бажане за дійсне, вона ґрунтувалась на нестримному жаданні виконання бажання та сподівання, що мало свій вияв у проведенні магічних маніпуляцій з предметами.

Метою здійснення первісних магічних обрядів було не лише забезпечення успішного результату будь-якої конкретної життєвої справи, в тих сферах життєдіяльності, де відсутня компетентність або не достатня впевненість, як зазначав польський вчений Б. Малиновський [Малиновский Б. Магия, наука и религия. – М., 1998], хоча й така позиція має місце. Першочерговою метою первісної магії було забезпечення способу виживання, при цьому не стільки індивіда, скільки колективу (племені, роду тощо), хоча й через посередництво окремих індивідів в особі знахарів, шаманів, що має свій вияв у спрямованості магічних обрядів на гармонізацію та стабілізацію явищ природи, її ритмів, оскільки стабільність природного середовища виступає гарантом забезпечення продовження життя.

За своїми зовнішніми виявами обряди первісної магії часто нагадували театральне дійство. Вони супроводжувались співом або урочистим декларуванням заклинань, танцями або грою на кістяних чи дерев'яних музичних інструментах. Одним з елементів такого звукового супроводу досить часто слугував і барвистий одяг або ритуальне розфарбовування тіла. Звичайно, що за всіма цими зовнішніми атрибутами містився сакральний зміст, можливість пізнання та розуміння якого повною мірою приписувалась спеціалісту в сфері магії (чаклунові, знахареві, шаманові), адже останній, за віруваннями первісних людей, знаходився в безпосередній взаємодії з утаємниченим і сакральним світом потойбіччя.

За своїм змістом первісна магія ґрунтувалась, передусім, не стільки на вірі в обрядові дії, скільки на вірі в магічні знання (заклинання, формули, чарівні рецепти, знання необхідної сукупності магічних компонентів та послідовності виконання обрядових дій) та можливості за допомогою останніх, здійснювати вплив на навколишній світ.

На думку радянського дослідника С. Токарева, для найбільш архаїчних форм магії характерною особливістю є те, що чаклунством займались практично всі члени первісного колективу. Проте сучасні дослідники первісної релігії, зокрема такі, як В. Арсен'єв, Б. Путілов, В. Кабо й О. Артемова, свідчать про те, що в архаїчному суспільстві магія була нероздільною від образу могутнього знахаря, чаклуна, шамана, здатного впливати на явища природи і людей за допомогою незвичайних, надприродних сил. Тобто мова йдеться про спеціалізацію в сфері первісної магії як не лише складової культово-обрядового комплексу, але й сфери

таємничих, магічних знань, доступних окремим особам або езотеричному колу посвячених.

Свого часу французький дослідник Е.Дюркгайм розмежував первісну релігію як явище колективне, а первісну магію - як індивідуальне, антисоціальне, скоріше за все як професію (талант), мистецтво [Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: тотемна система в Австралії. – К., 2002]. Відзначимо, що така позиція дещо суперечить сучасним фактичним даним, які свідчать про те, що магічні обряди складають невід'ємну частину архаїчної релігії, а відтак, в більшості цих обрядів бере участь архаїчний соціум загалом. Саме ця особливість первісної магії, спонукає надати перевагу класифікаційній схемі, яка ґрунтується на основі функціонального відношення, відображаючи поділ на військову, промислову, лікувальну, любовну, лиходійну (шкодоносну), метеорологічну і т.д.

Загалом всі різновиди первісної магії можна об'єднати в три великі групи (типи), поклавши в основу класифікації принцип сфери обумовленості магічних обрядів, тоді отримуємо наступні групи первісної магії:

1) *соціально-обумовлена магія*, напрямки якої виникли в результаті життєдіяльності архаїчного соціуму і мають на меті коригування (стабілізації або дестабілізації) міжплем'яних або внутрішньо-плем'яних соціальних відносин та вирішення обумовлених первісним суспільством проблем. До її різновидів відносились *військова* та *лиходійна (шкодоносна) магія*, причини якої полягали в міжплемінній ворожнечі, у внутрішніх або зовнішніх соціальних суперечках, у почутті заздрості, яке пов'язане з нерівномірним або, із суб'єктивної точки зору, несправедливим розподілом життєвих благ, у побоюванні за майбутнє, невпевненості в своїх можливостях; *магія кохання*, або *приворотна магія*, пов'язана із взаємовідносинами статей, бажанні забезпечити майбутнє благополучне сімейне існування, ідеали якого диктувались первісним соціумом; *промислова магія*, обумовлена необхідністю забезпечувати колектив, і опосередковано себе як частину колективу, засобами до існування, продуктами харчування, предметами домашнього вжитку тощо. Варто зауважити, що перерахований перелік різновидів соціально-обумовленої первісної магії не може бути вичерпним, оскільки практично будь-яка соціально значуща подія (для роду або племені) супроводжувалась магічним ритуалом;

2) *природно-обумовлена магія*, обряди якої виникли внаслідок залежності від стихійних сил природи, особливостей природних циклів і спрямовані на підпорядкування, улагодження існування з останніми. Більше того, магічні обряди претендували на вплив на явища природи, пов'язані з маніпулюванням погодними процесами та забезпеченням стабільності перебігу природних циклів. Саме природно-обумовлені магічні обряди ми вважаємо, найбільш архаїчними, які становлять

невід'ємну складову форм первісних релігійних вірувань. Їх здійснення продиктоване тим, що первісний соціум ще не став відокремленим від природного середовища, яке залишалось для нього джерелом та місцем існування. Крім того, явища природи у свідомості первісної людини ототожнювались з надприродними істотами або наділялись надприродними якостями. До різновидів цього типу магії ми відносимо обряди *продукуючої магії* (магічні обряди, спрямовані на продовження життя, на відтворення природи), які безпосередньо обумовлені залежністю архаїчної людини від навколишнього природного середовища, та *метеорологічної магії*, яка була обумовлена мінливістю погодних умов і полягала у спробі маніпулювати погодними явищами, наприклад, викликати чи зупиняти дощ;

3) *магія змішаного типу*, яка поєднувала в собі дві вищенаведені групи первісної магії. Репрезентантом такого типу може бути такий різновид промислової магії, як мисливська, яка поєднувала в собі запити соціуму та залежність від випадку або природних особливостей. До цього типу відноситься лікувальна магія, яка ґрунтувалась на знаннях цілющих властивостей лікарських рослин. В еволюції магічних обрядів даного типу спостерігається цікава закономірність, яка полягає в тому, що чим далі первісне суспільство дистанціювалось від природного середовища і архаїчний соціум набував ознак незалежності від сил природи, тим більше магія змішаного типу трансформується в напрямку соціально-обумовленої магії.

До специфічного різновиду первісної магії змішаного типу слід віднести також *первісну мантику* (або ворожіння) – це магічні дії, зорієнтовані на передбачення, прогнозування майбутнього, що знаходить свій вияв у знаходженні захованих або втрачених предметів, виявленні винуватого шляхом вивчення властивостей різних об'єктів або в ситуації вибору, коли відсутні знання того, як краще вчинити. Мантика (ворожіння) ґрунтувались на припущенні, що існує таємничий зв'язок між всіма природними об'єктами і людськими справами, а відтак і можливість впізнати, передбачити майбутнє по нутрощах померлих тварин або людей, польоту птахів, поведінці тварин, певних особливостях росту рослин тощо. В свідомості представника архаїчної культури мантика поставала як система зчитування знаків, якими нібито промовляв до людини світ, включаючи й надприродних істот, або ж у вигляді ситуації, коли інші надприродні істоти нібито передавали через явища природи інформацію, яку можна «прочитати», впізнати. Особливістю мантики (ворожіння) в первісній магії є те, що механізм ймовірного передбачення майбутнього здійснювався не лише з ініціативи людини, яка бажала передбачити майбутнє, або фахівця з гадання (ворожіння), але й з боку випадковостей, спостережуваних людиною природних явищ, які в релігійній свідомості первісної людини наділялись надприродними властивостями, т.зв. «знаків природи», що пізніше в інших культурах трансформувалось в побутове

марновірство. Поступово зайняття магією стало набувати своєї спеціалізації, яка знайшла свій вияв у таких феноменах, як знахарство та шаманство. Їх потрібно розглядати вже як більш пізні різновиди виявів спеціалізованої магії.

Знахарство – це відома з глибокої давнини система лікування, яка ґрунтується на застосуванні традиційних раціональних (настої цілющих трав, масаж, кровопускання і т.д.) та ірраціональних, ритуально-магічних способів (обряди, спрямовані на зняття наврочення, вигнання хвороби з тіла тощо). Її характерною особливістю є розуміння причин захворювань як результату дії надприродних істот (втілення духів хвороби) або людей, які магічними способами можуть заподіяти шкоду (наврочення, прокляття). Обрядове лікування, незважаючи на хибність в розумінні природи захворювань, здійснювалось над людиною, яка зверталась за допомогою до знахаря, на міцний психотерапевтичний вплив, а тому часто мало ефективну лікувальну дію. Знахарством в первісному суспільстві, як правило, займалися окремі особи, які отримували відповідні знання лікувальних магічних прийомів у спадок. В архаїчних суспільствах знахарів інколи ототожнюють з чаклунами, шаманами.

Один із складних різновидів магії – **шаманство** ґрунтувався на вірі в можливість спілкування людини з духами та подорожування в потойбічних світах. Ці дії здійснювали шамани – свого роду спеціалісти у встановленні зв'язків з надприродною реальністю. Для цього вони впадали в транс (своєрідній самогіпнотичний стан), який досягався шляхом ритуальних танців та ритмічних ударів в шаманського бубна. В народів Сибіру контактування шамана з надприродною реальністю називається **камланням**. До основних функцій шамана належали: лікування хворих, передбачення майбутнього, відвернення «магічних нападів ворогів», регулювання погоди, пошук втрачених речей, тварин чи людей тощо. Шамани були також хранителями сакральних традицій свого племені.

Іншою формою первісної релігії були **обряди ініціації** (від лат. *initiare* – *починати, посвячувати*). Термін **ініціації** в словниково-довідниковій літературі вживається в широкому та у вузькому значеннях. Ініціації в широкому розумінні – це будь-які обрядові дії, т.зв. обряди переходу, які розпочинають і формально закріплюють зміни соціального, релігійного чи інших статусів. У більш вузькому розумінні, а саме в контексті дослідження первісних релігійних вірувань, термін **ініціації** можна розглядати в двох значеннях: 1) *в загальному* – як обряди посвячення в родо-плем'яному суспільстві, пов'язані з переходом хлопців і дівчат у віковий клас дорослих чоловіків і жінок, тобто обряди посвячення в повноправні члени колективу в первісному суспільстві; 2) *в спеціалізованому* – як обряди посвячення, які символізують і, водночас, легітимізують перехід індивіда з одного статусу в інший, включаючи його в деяке замкнуте коло осіб (у число повноправних членів племені, в чоловічий чи жіночий союз, езотеричний культ, коло жерців, шаманів і т.

п.). Відзначимо, що пережитки первісних обрядів ініціації в світових релігіях мають свій вияв у обрядах обрізання в іудаїзмі та ісламі, християнському обряді хрещення, накладання священної стрічки в індуїзмі, в чернечих орденах і релігійних братствах, в різного роду таємних окультних та езотеричних союзах.

В сучасній релігієзнавчій науці існують різноманітні підходи до інтерпретації феномену обрядів ініціації. Зокрема, румунський дослідник релігії М.Еліаде, який присвятив окрему працю дослідженню обрядів ініціації [Елиаде Мирча. Тайные общества: Обряды, инициации и посвящения. – К.-М., 2002], розуміє під ініціацією сукупність обрядів та усних настанов, які мають на меті зміну радикального релігійного та соціального статусу посвячуваного. Автор відмічає, що в філософській термінології посвята рівнозначна онтологічній зміні екзистенційного стану. В кінці випробувань неофіт набуває зовсім іншого статусу існування, ніж має до посвяти, й сприймається як інша особистість [Там само. - С. 12 – 13]. Австралійський етнолог В. Кабо відносить ініціації до обрядів життєвого циклу представників традиційного суспільства [Кабо В.Р. Круг и крест: Размышления этнолога о первобытной духовности. – Канберра, 2002. - С. 248]. Дослідник намагається показати, що обряди посвячення в первісному суспільстві характеризувались особливістю, яка має безпосередньо соціальну орієнтацію. Вони супроводжувались не лише тимчасовою, символічною смертю неофіта для колишнього життя і його відродженням для нового, але в тому числі й тимчасовим, символічним зникненням первісного суспільства як структури, як сукупності соціальних статусів і відмінностей та появою общини рівних, однаково підлеглих водночас авторитету керівників обрядів.

Слід зазначити, що як в словниково-довідниковій літературі, так і в працях дослідників релігії ініціації не розглядаються як окрема форма первісних релігійних вірувань. Однак вони виступають не лише складовою культово-обрядового комплексу первісної релігії. Більше того, якщо розглядати обряди ініціації в онтологічному ракурсі, крізь призму буття феномену первісної релігії, то можемо спостерігати в обрядах ініціації найпершу форму релігійних вірувань, з якої починається існування індивіда в межах системи відношень «природного – надприродного». Адже обряд ініціації символізує початок входження в ту чи іншу релігійну спільноту, що характерно не лише для первісних релігій, але й для більш пізніх релігійних утворень.

Наступним аргументом, що обґрунтовує ініціації як форму первісних релігійних вірувань, постає той факт, що в аборигенному суспільстві обряди ініціації не обмежуються лише символічним підтекстом, але відзначають процес становлення, передачі та збереження релігійних вірувань традиційного суспільства. Посвячувані неофіти архаїчного соціуму отримували знання про надприродні сили у вигляді ритуалів, міфічних розповідей, через прилучення до них шляхом вимушеної ізоляції,

ряду моральних та болісних фізичних випробувань (наприклад, нанесенням татуювань, тілесних ушкоджень, укусами мурашок, хірургічним втручанням і т. д.), які супроводжуються межовими емоційними станами та набуттям певного релігійного досвіду. При цьому учасники ініціацій архаїчних суспільств беззаперечно вірили у внутрішню трансформацію, т.зв. «нове народження», через посередництво надприродних істот під час ініціальних обрядів. Хоча об'єктивно імітація надприродних станів відбувалася за звичайних природних обставин, але суб'єктивні значення та смисли набували в первісній свідомості сакрального змісту, іншого виміру реальності.

Як правило, обряди ініціації супроводжувались розповідями або імітаціями фантастичних нашрувань (так, в деяких оповідях посвячуваням повідомлялось про те, що їм нібито видаляють органи або що їхнє тіло розчленовують духи, після чого під дією певних засобів і прийомів вони в такий спосіб ставали начебто сильнішими й більш витривалими).

Отже, крім соціально-виховних, в обрядах ініціації на перший план виступають релігійні функції, які тісно переплетені з формуванням та зміцненням у свідомості учасників обрядів анімістичних та демоністичних вірувань, вирішуючи поряд з цим одну з фундаментальних проблем людського існування – проблему життя і смерті, адже обряди уособлювали ключові моменти від народження до смерті та повторного народження. Більше того, смерть в розумінні представника архаїчного суспільства являла собою останню ініціацію, яка символізувала перехід людини в іншу, надприродну форму існування – потойбічний світ (або світ предків). Відтак, неофіт отримував свого роду знання-вірування про потойбічний світ, надприродних істот, пращурів, безперервний колообіг процесів життя і смерті, самовизначався стосовно свого місця в світі як носій, хранитель або ретранслятор сакрального знання, що має колективний характер і передається з покоління в покоління.

Крім того, обряди ініціації надавали право повноправної участі в релігійному житті. В архаїчному суспільстві до початку проведення обряду ініціації непосвячені могли бути лише зовнішніми спостерігачами і брати участь не у всіх обрядових діях племені. Деяко зверхнім було ставлення тих, що пройшли обряд ініціації, до непосвячених, яких залякували, розповідаючи неправдиві історії про міфічних істот, які нібито могли вбити непосвяченого за проникнення на священну територію або набуття знань про таємниці релігійних вірувань племені без проходження обряду ініціації. В такий спосіб культивувалось протиставлення посвячених і непосвячених як таких, що належать до двох різних світів – надприродного (посвячені) і звичайного, природного (непосвячені).

В середовищі давніх людей вважалось, що коли юнак досягав певного віку, він мав право отримати і священні знання, але через певний досвід, шляхом випробування, страждання, які виступають як доказ

гідності та здатності бути носієм колективного досвіду поколінь, прилучення до сакральних вірувань та знань предків. Відтак ритуали ініціації в архаїчному суспільстві відігравали також роль підготовки людини до серйозних змін в її житті, зокрема супроводжували досягнення нею статевої зрілості. Складність обрядових церемоній припускала переключення концентрації індивіда від повсякденних занять на нову і незвичайну справу, яка була тісно взаємопов'язана з релігійними віруваннями племені. Саме тому самі ритуали ініціації за формою проведення були утаємниченими.

Відтак обряди ініціації в архаїчних суспільствах в цілому можуть бути осмисленими на декількох рівнях:

- 1) підготовка до нового буття з переходом до нових суб'єктивних трансних станів, які нібито поставали в свідомості первісного індивіда як інша, сакральна, надприродна реальність;
- 2) випробування з метою виявлення гідних носіїв релігійної традиції;
- 3) передача сакральних вірувань та знань з покоління в покоління;
- 4) констатація і святкування переходу в новий статус, набуття нового імені та ставлення в колективі (соціальний статус).

Відзначимо, що в первісному суспільстві обряди ініціації мали переважно колективний характер проведення, відображаючи в мініатюрі спосіб буття первісного суспільства, де колективне начало значно переважало над індивідуальним.

Досить часто в релігієзнавчій літературі до форм первісних релігійних вірувань відносять анімізм, хоча останній, швидше за все, виступає не формою, а стадією духовного розвитку первісного суспільства, яка стала складовим елементом кожної релігії.

Анімізм – (від лат. *anima* – душа) – це складовий елемент первісних релігійних вірувань, пов'язаних з уявленнями про існування в тілі людини її двійника – душі, від якої нібито залежить саме життя особи, її фізіологічний і психологічний стани. Серед анімістичних образів постають як душі живих людей, так і душі померлих. Також в свідомості первісної людини душею наділялись тварини, рослини, деякі явища природи (напр., вірування в душі вітрів, озер тощо). В науковий обіг термін **анімізм** ввів англійський етнолог і релігієзнавець Е.Тайлор [Тайлор Е.Б. Первобытная культура. – М., 1989], який розглядав його як «мінімум релігії», тобто першопочаткове ядро, з якого еволюційно розвинулись всі інші, більш складні релігії. Дослідник вважав, що вже первісні люди, «дикуни-філософи» уявляли душу як самостійну духовну сутність, що первісний анімізм є різновидом спіритуалізму. Проте, згідно історичних даних, душа уявлялася хоча й утаємниченою, але все ж таки тілесною істотою – чоловічком у зиниці ока, пташкою у грудях, парою, кров'ю тощо. На душу можна було впливати їжею, ласкою, заклинаннями. Найбільш ймовірною причиною виникнення анімістичних вірувань була недостатня обізнаність

людей з власною природою, а звідси й бачення відповідних фізіологічних станів в залежності від душі – життя і смерті, сну і неспання, здоров'я й недуги [Релігієзнавчий словник. – К., 1996. - С. 16].

Слід зазначити, що для первісних народів характерним було також вірування в множинність душ, яке виявлялося в уявленнях, що в одному тілі перебуває декілька душ: душа-тінь, душа-дихання, душа-привид, душа-пташка, душа-двійник тощо. Такі душі розглядалися як індивідуалізовані носії життя, які тимчасово залишали тіло, потім повертаючись до свого носія. Лише з плином часу формується розуміння душі як цілісної, безсмертної та безтілесної сутності, яка знаходиться в тілі як тимчасовому місці перебування. Разом з цим формуються уявлення про переселення та перевтілення душ, які остаточно утверджують за душею статус незалежної від матеріального світу істоти. Анімистичні уявлення відіграли помітну роль у формуванні демоністичних вірувань (віри в духів та духовних істот), а потім і понять про нематеріальне начало суцього.

Таким чином, концепція анімізму, як стадії розвитку первісного соціуму, еволюційно проходить свій розвиток від множинності до єдності, цілісності душі як носія життя, і від тілесності до духовності, тобто сутності, відмінної від матеріального, речовинного світу.

Зауважимо, що, розглядаючи вищепераховані форми первісних релігійних вірувань, необхідно пам'ятати, що вони не були окремими виявами релігійності чи напрямками феномену первісної релігії, але були тісно взаємопов'язані між собою, будучи складовими і взаємодоповнюючими частинами цілісного та багатоаспектного феномену первісної релігії.

Також слід враховувати й наступну особливість, яка полягає в тому, що для первісної релігії характерним є поліконтурне бачення надприродного світу, яке полягає в розмежуванні надприродного світу на різноманітні категорії, які часто змішуються і, зазвичай, не мають якогось логічного порядку. Деякі контури надприродного світу є дуже близькими до природного, повсякденного життя, інші ж – так надзвичайно віддалені, що люди не мають можливості спілкуватись зі сонмом окремих представників надприродного світу. Про це свідчить, зокрема, досить поширена в залишкових виявах архаїчних суспільств сучасності концепція «відпочиваючого Бога», за якою перший контур світу надприродного займає верховна істота, яка, створивши світ, надзвичайно віддалилась від справ людей і зайняла позицію невтручання у справи світу. Другий контур – це світ божеств, які наділяються певними функціями, є покровителями окремих природних явищ чи соціально-побутової сфери людської діяльності. Інший контур – світ духів та душ померлих предків, які не байдужі до життя людей і повсякчас втручаються в їхні справи. Останній контур надприродного – це звичайні речі або люди, які містять у собі елементи надприродної сили або в той чи інший спосіб виступають сакральними в свідомості первісних людей.

Таким чином, розглядаючи феномен первісної релігії в цілісності, до його основних загальних критеріїв можна віднести наступне:

- ✓ відсутність абстрактних уявлень про надприродне, за умов, коли в ролі об'єктів сакралізації виступали конкретні матеріальні предмети, природні явища, рослини і тварини, які наділялись чуттєво-надчуттєвими властивостями;
- ✓ тісний взаємозв'язок життя та культу; повсякденні дії узгоджувалися з традиційними обрядами і правилами, наявністю зв'язку поколінь в уявленнях про сакральне та взаєминах з ним, які виступали абсолютно необхідними для виживання первісної спільноти;
- ✓ родоплем'яний характер релігійних вірувань, пов'язаний з локальною групою, який корелювався відповідно до природно-географічних особливостей місцевості;
- ✓ відповідно до уявлень представників архаїчних суспільствах правильно організована відповідність міфічних символів та обрядів їх віруванням начебто мала забезпечувати порядок в існуючому світі. Це обумовлювало ту особливість, що релігійні обряди здійснювалися у відповідності до природних та життєвих циклів (наприклад, зміни пір року, час народження дитини, шлюбу, переселення на нове місце проживання, спорудження будівлі або храму, початок нового року).